

RECENSIES

De *terminus ad quem* van deze studie is 1872. De auteur baseert zich op het feit dat de verkiezingen van dit jaar de liberalen weer aan de macht brachten. Vanaf dit ogenblik begint een waar laïciseringsproces. Het eerste belangrijk besluit van de nieuwe gemeenteraad betrof het afschaffen van de bezoldiging die aan de priesters werd uitgekeerd voor het onderwijs van de christelijke godsdienst. Dat 1872 werkelijk een begin is van een nieuwe fase in de eigenlijk onderwijspolitiek blijkt echter niet duidelijk uit deze studie. De auteur beperkt er zich toe te verwijzen naar het boek van A. van Laar, *De Geschiedenis van het Openbaar Onderwijs te Antwerpen sedert 1872* (3 dln; Antwerpen, 1937-1939). Graag hadden we een meer uitgebreide verrechtvaardiging gehad van deze *terminus ad quem*.

Wanneer de auteur het aantal leerlingen in de armenscholen wil evalueren, denkt hij dat hij weinig belang dient te hechten aan de 'concurrentie' van de andere scholen. Hij denkt dat hun invloed niet overschat dient te worden. 'Ze waren om zo te zeggen allemaal betalende scholen, en richtten zich dus tot een andere laag van de 'bevolking' (259). We stellen ons de vraag of de redenering wel juist is. Voor Brussel, bijvoorbeeld, zou ze erg misleidend zijn. In deze stad waren er heel wat lagere scholen, geleid onder andere door de broeders der christelijke scholen, die zich ook uitsluitend richtten tot de arme bevolking en zeer veel leerlingen telden. Het zou ten andere zeer interessant geweest zijn indien de auteur enkele vergelijkende statistische gegevens zou gepubliceerd hebben waardoor we het stedelijk lager onderwijs zouden kunnen situeren ten overstaan van het vrij of privé onderwijs. Het archief van het aartsbisdom te Mechelen bevat een dossier (*Relatio Status Scholarum*) dat ons toelaat daarover heel wat gegevens te verzamelen.

Zoals de auteur het zelf schrijft (blz. ix) valt hij soms in herhaling. Dit is vooral waar wanneer het over historische feiten gaat. Daarbij komt nog dat de auteur soms te veel uitwijdt over minder belangrijke details ten koste van een meer overzichtelijke synthese.

Graag hadden we naast het register van de persoonsnamen ook een zakenregister gezien, wat het consulteren van dit belangrijk werk erg zou vergemakkelijken.

Deze enkele opmerkingen beletten niet dat deze studie zeer merkwaardig is en een belangrijke bijdrage vormt tot de kennis van de historische pedagogiek van de negentiende eeuw.

Herman Boon

C. B. Wels, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Eerste periode, 1848-1870, I, 1848* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie CXXX IX; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xxxi + 714 blz., f 83,20).

De jaren 1840 waren voor Nederland in veel opzichten een moeilijke tijd; de binnenlands-politieke ontwikkeling stagneerde, terwijl de kleine staat economisch en politiek in een kwetsbare positie ten opzichte van de vreemde verkeerde. Verschillende Nederlanders twijfelden in die tijd bovendien aan de toekomst van hun land. 1848 bracht tegelijkertijd een interne crisis en een aantal Europese revoluties, maar daarna ging Nederland bergopwaarts. De binnenlands-politieke impasse werd doorbroken, de politieke elite aanvaardde Nederland's positie als kleine mogendheid, terwijl de wrijving met het buitenland afnam.

In 1848 viel het bepaald niet te voorzien dat de revolutionaire crisis in Europa en de ontwikkeling in Nederland zelf een zo gunstige wending zouden nemen. In tegendeel, het leek alsof de val van de Julimonarchie op 24 februari de Franse veroveringszucht zou aanwakkeren waarvoor in de afgelopen jaren overal in Europa werd gevreesd. Dat was op zich-

zelf zo'n schrikbeeld dat Willem II en zijn ministers in die maand over hun bezwaren tegen Leopold I en België heenstapten en een (overigens kortstondige) entente met Brussel tot stand brachten - zeer tot genoegen van de vier niet-revolutionaire grote mogendheden, natuurlijk. De goede verstandhouding tussen Brussel en Den Haag bekoelde in de loop van het jaar enigszins toen de buitenlandse politiek van het revolutionaire Frankrijk het niet gemunt bleek te hebben op België en Leopold I en zijn regering vergeefs probeerden van de welwillende Nederlandse stemming gebruik te maken om enkele economische concessies te verkrijgen. Ook in latere jaren zou Brussel trachten uit toenadering tot Den Haag zowel diplomatieke als handelspolitieke munt te slaan. Aan de nieuwe hartelijke relatie van de twee kleine landen werd trouwens ook afbreuk gedaan door de ontwikkelingen in Duitsland. Daar werd met de maartrevolutie een poging ondernomen om grootscheepse staatkundige hervormingen door te voeren die de nationale eenheid gestalte moesten geven en tegelijkertijd liberale staatsvormen dienden te vestigen. Op dit schijnbare keerpunt in zijn geschiedenis slaagde Duitsland er niet in deze idealen te realiseren. In ieder geval stond het liberale België bij de Duitse 1848'ers in tegenstelling tot Nederland hoog in aanzien. Het grote Belgische prestige in en de tegemoetkomende houding van Brussel jegens het nieuwe Duitsland waren voor Nederland niet alleen politiek bedenkelijk; daar de buitenlandse handelsbetrekkingen van de Bondsstaat in wording geregeld moesten worden stonden voor België en Nederland in Duitsland ook grote materiële belangen op het spel. De reeds voor 1848 zo duidelijke Nederlands-Belgische commerciële rivaliteit op het stuk van de Duitse doorvoerhandel bleef zodoende ook in dat jaar bestaan. Tegenover Duitsland stond Nederland dus betrekkelijk geïsoleerd. Engeland was van de ernst van de Duitse situatie minder doordrongen dan de Nederlandse regering; van de conservatieve Noordse hoven bleef tenslotte alleen het Russische vrij van revolutionaire invloeden. Niettemin ging Nederland in en na 1848 zonder grote schokken de staatkundige weg op die België al eerder had betreden. Na de impuls van dat jaar groeiden staat en maatschappij geleidelijk in het aanvankelijk wat te moderne grondwettelijke kader en kreeg de liberale staat er gestalte. Binnen dat raam voltrok zich de verdere emancipatie van godsdienstige en sociale minderheden en ontwikkelde zich aan het eind van de eeuw een goed functionerend parlementair stelsel, een moderne economische en een unieke politieke en sociale structuur. Mede dankzij de geringe aandacht van de internationale politiek voor Nederland kon die evolutie plaatsvinden.

In de jaren 1840 echter, leek de toekomst aan het nieuwe Duitsland te zijn. In 1848 bemoeide het zich zeer duidelijk met Nederland, terwijl Den Haag in het besef van zijn machteloosheid slechts kon trachten met een uiterst behoedzame diplomatie een directe confrontatie met het machtige buurland te vermijden. Toen Duitsland sinds maart in beweging kwam werd de Nederlandse regering namelijk geconfronteerd met een herleefd separatisme in Limburg en de activiteiten van het Frankfurter parlement. Nederland had immers in Limburg een raakvlak met de Duitse Bond, omdat het hertogdom samen met Luxemburg lid van de Bond was en tegelijkertijd als provincie een integrerend onderdeel van Nederland vormde. Problemen ontstonden reeds toen Den Haag moest beslissen of deelname van de Limburgse bevolking aan allerlei vormen van Duitse politieke activiteit was toegestaan. Een bijzonder netelige situatie ontstond toen de Frankfurter vergadering en het Voorlopig Centraal Bewind in het voetspoor van een rapport van de parlementaire commissie voor Buitenlandse Zaken sedert 19 juli eisen stelde die neerkwamen op de uittreding van Limburg uit de Nederlandse staat. De Frankfurter commissie ging er eigenlijk vanuit dat al voor de afkondiging van de nieuwe Duitse grondwet een Duitse bondsstaat de oude statenbond had vervangen. Den Haag redeneerde doorgaans dat de Duitse

hypotheek op Limburg niet zwaarder mocht drukken dan de Bondsacte en het verdrag van 1839 toelieten. Wegens de precaire Europese toestand vermeed de Nederlandse regering het om Frankfort openlijk tegenspel te geven en bijvoorbeeld te protesteren tegen het besluit van 19 juli. Hoewel in juni het keerpunt in de Europese revolutionaire beweging al was bereikt, kon Den Haag niet op daadwerkelijke steun van de grote mogendheden rekenen want drie van de vijf eersterangs staten kampten zelf met grote binnenlandse problemen. Het was trouwens niet duidelijk wanneer een diplomatieke of zelfs een militaire confrontatie over Limburg zou plaats hebben, want het VCB maakte weinig haast om de Limburgse kwestie tot een eind te brengen. Den Haag liet de zaak natuurlijk slepen; men herinnerde zich hoe Europa Nederland in 1830 in de steek had gelaten toen tractaten ten aanzien van het Verenigd Koninkrijk gehandhaafd dienden te worden. Deze pijnlijke herinnering leefde zowel bij ministers als diplomaten. De zwakke Nederlandse positie, de problemen rond de interpretatie van verdragsbepalingen waarop het Limburgs-Luxemburgse lidmaatschap van de Bond beruiste en de geringe achting van de Frankforters voor tractaten, pleitten er tegen om een officieel Nederlands protest in Frankfort te doen horen. Het streven van het Duitse parlement naar een groot-Duitse douane-unie en de opheffing van belemmeringen van de Rijnvaart maakten het trouwens gewenst om parlement en VCB te vriend te houden, daar Nederland van economische hervormingen in Duitsland veel voordeel kon hebben. Den Haag kon Frankfort in deze niet openlijk steunen, want dan zou het de regeringen van de Rijnsoeverstaten passeren en werd de Nederlandse verdragstrouw in de Limburgse kwestie inconsequent. Deze twee netelige kwesties verloren in het najaar hun actualiteit toen de politieke terugslag in Wenen en Berlijn en de woelingen in Frankfort zelf de positie van het Duitse parlement en het VCB steeds meer ondergroeven; het werd duidelijk dat Frankfort met zijn behandeling van de Limburgse kwestie naast andere en dringender problemen teveel hooi op de vork had genomen.

Van de geschiedenis van het Nederlandse buitenlandse beleid in 1848 ten aanzien van Duitsland, België en Frankrijk kan men kennis nemen dankzij Nederlandse en buitenlandse monografieën en bronnenuitgaven. Vooral de klassieke studie over de relatie van Nederland en de Duitse Bond belicht het belangrijkste onderdeel van de Nederlandse buitenlandse politiek in 1848 heel duidelijk. Met de publicatie van zijn eerste deel in een waarschijnlijk nog lange reeks bronnenuitgaven aangaande het Nederlandse buitenlandse beleid gedurende de periode 1848-1870, stelt Wels zijn lezers onder andere in staat de door Boogman geciteerde stukken in extenso na te lezen. Natuurlijk bestrijkt hij met zijn uitgave een veel breder terrein, maar toch vormen de Nederlands-Duitse betrekkingen in dit deel het belangrijkste onderwerp van diplomatie. In dat opzicht weerspiegelt dit werk de betrekkelijk enge horizon van de diplomatie van een tweederangsmogendheid. Nederland bleef ook in 1848 vrijwel buiten de grote politiek; de meeste aandacht en energie besteedden regering en diplomatie aan het onmiddellijke belang van de handhaving der nationale integriteit. Kenmerkend, voor dit beperkte blikveld lijkt mij ook het geringe aantal dépêches waarin Nederlandse diplomaten op even hoog niveau als de gezant in Wenen dat deed, de algemene politieke situatie in een bepaald land of in Europa analyseerden.

De auteur gaat er terecht vanuit dat de diplomatie van een kleine mogendheid als Nederland voornamelijk reageerde op wat elders plaatsvond en zelden eigen initiatieven nam. Op grond van deze redenering selecteerde hij de stukken voor zijn uitgave. Hij liet ze afdrukken in hun volgorde van binnenkomst en zo ziet de lezer als het ware met de ogen van de minister van Buitenlandse Zaken de meldingen uit de Europese hoofdsteden arriveren. Dat het verhaal daarmee nog niet af is, blijkt uit het volgende: de val van Louis Philippe

(24 februari) werd op 27 februari in Den Haag bekend, maar depêche nr. 5 bracht die mededeling uit Brussel op de 29ste, terwijl verlate depêches uit Parijs ook pas op 29 februari de troonsafstand meldde. Nu stond de Nederlandse regering niet vooraan in de Europese politiek en werden niet van dag tot dag snelle beslissingen vereist; daarom kan men er vrede mee hebben dat de vraag wanneer en hoe het nieuws van de val van de Julimonarchie, van de Parijse Junidagen en de oproeren in Frankfort eigenlijk de regering bereikte met het beschikbare diplomatieke materiaal niet beantwoord wordt.

Van veel meer belang is het natuurlijk dat de lezer in deze uitgave kan volgen hoe beslissingen werden genomen, want de auteur nam ook fragmenten van notulen en kladnotulen der kabinet- en ministerraden op en plaatste eveneens interessante memories van departementsambtenaren tussen de depêches. Ook aarzelde hij niet om enkele belangwekkende particuliere brieven op te nemen. Zo kan de lezer nagaan in welke sequentie ambtelijke en privé-informatie minister en regering bereikte en op welke termijn en na welke beraadslagingen daarop stappen volgden- of beslissingen werden aangehouden. Hij zal er goed aan doen reeds door andere auteurs gepubliceerde teksten (Huisman, Posthumus, De Ridder en Van Santen) te herlezen en in ieder geval Boogman's monografie bij de hand te houden om de bijzonder rijke informatie verder aan te vullen en te interpreteren. Dankzij een bijzonder geslaagde inleiding over de revoluties en de internationale verhoudingen in 1848 en over allerlei aspecten van de Nederlandse diplomatieke werkzaamheid kan men zich trouwens in dit deel op uiteenlopende gebieden goed oriënteren - verschillende bijlagen en indices zullen daarbij ook hun diensten bewijzen. Deze bronnenuitgave getuigt dus ook van de deskundigheid die de auteur op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse diplomatieke en consulaire diensten bezit. Wie deze bijzonder goed verzorgde uitgave ter hand neemt zal ingenomen zijn met het resultaat van Wels streven naar perfectie, ook al zal hij wel eens op een drukfoutje stoten.

C. A. Tamse

J. Woltring, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Tweede periode 1871-1898, VI, 1895-1898* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie CXXXVIII; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, 846 blz., f 78.-).

Dit wederom zeer lijvige deel bevat 270 stukken, allen afkomstig uit het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, op een zestigtal na, die uit gezantschapsarchieven komen, van 'Kolonien' of uit de particuliere collecties Roëll en Tets van Goudriaan. De bewerkster heeft zich strict gehouden aan de vorm van de vorige uitgaven, zodat in dit opzicht weinig nieuws te zeggen valt. Inleiding, uitvoerig register en een overzicht van de Nederlandse vertegenwoordigers in het buitenland evenals van de buitenlandse vertegenwoordigers in Den Haag kunnen de gebruiker wegwijs maken in deze zee van documenten, die weer zuiver chronologisch gerangschikt zijn (met uitzondering van de collectie-Roëll) dat wil dus zeggen: zonder enig inhoudelijk verband, net zoals ze Den Haag binnenkwamen of verlieten. Ondanks de bekende lofwaardige verzorgdheid van dit alles blijf ik het notenapparaat wel eens wat mager vinden. Althans voor een lezer, die nog niet dieper in de diverse zaken is ingewerkt.

Wat ik naar aanleiding van de periode 1891-94 schreef, geldt ook voor de hier gedocumenteerde jaren: Nederland bevond zich in stricte neutraliteit op de plaats van de toeschouwer en was bovenal aan behoud van de internationale status-quo geïnteresseerd. Hoe minder er in de wereld gebeurde, hoe liever! De grenzen van de territoriale zee, de